

UDK: 821.512.133

Sunnatilla BAXROMOV,
Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi
E-mail: s.bakhromov@mail.ru

PhD N.Farxodjonova taqrizi asosida

AKMALIDDIN BOBIRTIY SHAXSIYATIGA YANGICHA NAZAR

Annotatsiya

Ushbu maqola XIV asr islom tarixida, xususan, Mamluklar davlati ilmiy muhitida muhim o'rin tutgan, Movarounnahr va Onado'li hanafiy-moturidiylik an'analari arab dunyosi bilan integratsiya qilgan qomusiy olim Akmaliddin Bobirtiyning hayoti va ilmiy merosini tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi manbashunoslikdagi mavjud muammo – olimning nisbasi va kelib chiqishi bilan bog'liq ziddiyatlarga aniqlik kiritish zarurati bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: Akmaliddin Bobirti, Hanafiy mazhabi, Moturidiylik, Mamluklar davlati, Bayburt (Bobirt), Bobarta, manbashunoslik tahlili, nisba muammosi, talfiq, Shayxuniya xonaqohi, al-Inoya, Sayyid Sharif Jurjoni, Shamsuddin Fanoriy, Sulton Barquq, ilmiy-siyosiy muhit.

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ЛИЧНОСТЬ АКМАЛУДИНА АЛЬ-БАБИРТИ

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию жизни и научного наследия ученого-энциклопедиста Акмалуддина аль-Бабирти, занимавшего важное место в истории ислама XIV века, в частности в научной среде Мамлюкского государства, и интегрировавшего ханафитско-матуридические традиции Мавэранныхра и Анатолии с арабским миром. Актуальность исследования определяется необходимостью внесения ясности в существующие в источниковедении противоречия, связанные с nisbой и происхождением ученого.

Ключевые слова: Акмалуддин аль-Бабирти, Ханафитский мазхаб, Матуридизм, Мамлюкское государство, Байбурт (Бабирт), Бабарта, источниковедческий анализ, проблема nisбы, тальфик, ханака Шайхуния, аль-Иная, Сайид Шариф аль-Джурджани, Шамсуддин аль-Фанари, Султан Баркук, научно-политическая среда.

A NEW PERSPECTIVE ON THE PERSONALITY OF AKMAL AL-DIN

Annotation

This article is dedicated to the research of the life and scientific legacy of the encyclopedic scholar Akmal al-Din al-Babirti, who held a significant place in the history of Islam in the 14th century, particularly within the scientific environment of the Mamluk Sultanate, and who integrated the Hanafi-Maturidi traditions of Mawarannahr and Anatolia with the Arab world. The relevance of the research is determined by the necessity to clarify existing contradictions in source studies regarding the scholar's nisba and origin.

Key words: Akmal al-Din al-Babirti, Hanafi school, Maturidism, Mamluk Sultanate, Bayburt (Babirt), Babarta, source analysis, nisba problem, talfiq, Shaykhuniyya khanaqah, al-Inaya, Sayyid Sharif al-Jurjani, Shams al-Din al-Fanari, Sultan Barquq, scientific-political environment.

Kirish. XIV asr Islom sivilizatsiyasi tarixida, xususan, Mamluklar davlati hukmronligi ostidagi ilmiy markazlarda fiqh va aqida ilmlarining yangicha tadqiq va tahqiq bosqichiga ko'tarilgan davr sifatida xarakterlanadi. Ushbu qaynoq intellektual muhitda Movarounnahr va Onado'li ilmiy an'analari arab dunyosi bilan muvaffaqiyatli uyg'unlashtira olgan, o'z davrining "imom", "alloma" va "muhaqqiqlarning so'nggisi" kabi yuksak unvonlariga sazovor bo'lgan yirik siymolardan biri – Akmaliddin Bobirti ydir.

Olimning ilmiy salohiyati Shamsuddin Asbahoniy va Abu Hayyon Andalusiyy kabi zabardast ustozlar maktabida shakllanib, keyinchalik Sayyid Sharif Jurjoni va Shamsuddin Fanoriy kabi buyuk mujaddidlarni tarbiyalab yetishtirishda namoyon bo'ldi. Uning qalamiga mansub "al-Inoya" (Hidoya sharhi) va usulul fiqhga oid fundamental asarlari asrlar davomida hanafiy mazhabining asosiy manbalari qatoridan o'rin egallab kelmoqda.

Biroq, tarixiy manbalarda va ayrim zamonaviy tadqiqotlarda olimning nisbasi va kelib chiqishi borasida jiddiy chalkashliklar mavjudligi, uning shaxsiyatini chuqurroq tadqiq etishni taqozo etadi. Ushbu maqolaning maqsadi – ishonchli

tabaqot asarlari va geografik manbalar tahlili asosida Akmaliddin Bobirtiyning hayot yo'lini yoritish, uning nisbasi atrofidagi muammoga tarixiy-lingvistik yechim topish hamda ilmiy merosining hanafiy-moturidiylik ta'limoti rivojidadagi strategik o'rnini ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Akmaliddin Bobirtiyning hayoti va ilmiy merosini o'rganish nafaqat uning shaxsi, balki yashagan davri bo'lmish XIII-XIV asrlar islom olamining umumiy ilmiy-ijtimoiy muhitini, o'sha davr olimlari duch kelgan ziddiyatlar va muammolarni yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Allomaning hayotiga oid qimmatli ma'lumotlar Ibn Hajar Asqaloniyning (773–1372/852–1449) "ad-Durarul kamina"[1] va "Inba'ul g'umr"[2], Qosim ibn Qutlubug'oning (802–1399/879–1474) "Tojut tarojim"[3], Yusuf ibn Tug'riberdining (813–1410/874–1470) "an-Nujumuz zohiro"[4] va "al-Manhalus sofiy"[5] kabi asarlarida uchraydi. Shuningdek, Jaloliddin Suyutiyning (849–1445/911–1505) "Husnul muhazoro"[6] va "Bug'yatul vu'at"[7], Ibn Iyos Hanafiyning (852–1448/930–1524) "Bado'i az-zuhur"[8], Toshko'pruzodaning (901–1496/968–1561) "Miftahus

sa'ada"[9], Hoji Xalifaning (1004–1596/1067–1657) “Kashfuz zunun”[10], Ibn I'mod Hanbaliyning (1032–1623/1089–1679) “Shazarotuz zahab”[11], Ismoil Posho Bag'dodiyning (vaf. 1339/1920) “Hadiyatul orifin”[12] va “Iyzohul makkun”[13], Abdulhay Lakanaviyning (1264–1848/1304–1887) “al-Favoidul bahiya”[14] singari asarlari ham bu qatorni davom ettiradi.

Keyingi davr olimlaridan Abdulloh Mustafo Marog'iy (1298–1881/1364–1945)[15], Xayriddin Zirikliy (1310–1893/1396–1976)[16], Umar Rizo Kahhola (1332–1905/1408–1987)[17] va Sha'bon Muhammad Ismoil (1939–2022)[18] asarlarida ham Bobirtiyya oid ma'lumotlar jamlangan. Sanab o'tilgan manbalar hamda olim qalamiga mansub ayrim asarlar asosida Bobirtiyyning ilmiy shaxsiyatini tiklash mumkin. Olimning to'liq ismi borasida manbalarda turlicha ma'lumotlar uchraydi. Masalan, Ibn Qutlubug'o[19], Lakanaviy[20], Ibn Hajar Asqaloniy[21] va Jaloliddin Suyutiy[22] asarlarida olimning ismi “Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud ibn Ahmad”, deb keltiriladi. Bunga ko'ra, olimning otasi “Muhammad”, bobosi esa “Mahmud”, bo'ladi.

Biroq, Bobirtiyyning o'z asarlaridagi ichki dalillar bundan farqli manzarani taqdim etadi. Jumladan, Ibn Hojibning asariga yozgan “ar-Rudud van nuqud” sharhi xotimasida o'zini: “Allohnig lutf-marhamatiga muhtoj banda, “Akmal hanafiy” nomi bilan mashhur Muhammad ibn Mahmud ibn Ahmad aytdi”, deb tanishtiradi[23]. Shuningdek, Marg'inoniyning (511–1135/593–1197) “al-Hidoya” asariga yozgan “al-Inoya” sharhining kirish qismida[24] va “an-Nukatuz zorifa” risolasida[25] ham o'zini “Muhammad ibn Mahmud ibn Ahmad”, deb zikr qilgan.

Bobirtiyyning o'zi bergan ushbu ishonchli ma'lumotlarga asoslanib, uning to'liq ismini tarjima asarlarida keng tarqalgan “Muhammad ibn Muhammad” deb emas, balki Muhammad ibn Mahmud ibn Ahmad deb qabul qilish ilmiy haqiqatga yaqindir. Olimning asarlarida uchraydigan “Akmal hanafiy” nomi uning “Akmaliddin” laqabi bilan tanilganini, Sha'bon Muhammad Ismoil asaridagi “Abu Abdulloh”[26] esa uning kunyasi ekanini ko'rsatadi.

Akmaliddin Bobirtiyyning ilmiy biografiyasidagi eng muozarali masalalardan biri uning nisbasi va kelib chiqish hududini aniqlashdir. Tarixiy manbalarda olimga “Bobirtiyy” yoki “Bobartiyy” nisbasi berilgan. Biroq Abdulhay Lakanaviy[14], Ismoil Posho Bag'dodiy[12] va Xayriddin Zirikliy kabi taniqli mualliflar bu nisbatni turlicha talqin qilib, uni goh Bobarta (Bag'dod), goh Bobirt (Turkiya) bilan bog'laganlar. Akmaliddin Bobirtiyy asarlarini tadqiq qilgan zamonaviy olimlarning aksariyati uning nisbasi borasida Yoqut Hamaviyning (574–1178/626–1229) “Mo'jamul buldon” asaridagi ma'lumotni keltirish bilan kifoyalaniib, yakuniy xulosada talaffuz masalasini ochiq qoldiradilar.

Yoqut Hamaviy “Mo'jamul buldon” asarida ushbu ikki toponimga aniqlik kiritib, “Bobarta” (بَابَرْتَا) so'zida ikkinchi “ba” harfi fathali (a), “ro” harfi sukunli va oxiridagi “to” harfi ustida ikki nuqta bo'lishi, bu joy Bag'dodning Dujayl hududidagi qishloqlardan biri ekani hamda unga Abul Qosim Hibatulloh Harbiy Bobartiyy nisbat berilishini qayd etadi. Ikkinchi toponim bo'lmish “Bobirt” (بَابِرْتَا) esa ikkinchi “ba” harfi kasra (i) bilan talaffuz qilinib, Arzan Rum (Erzurum) nohiyasida joylashgan katta va go'zal shahar-qishloq ekani, bu haqda unga o'sha yerlik bir faqih xabar berganini bayon qiladi.

Tadqiqotchilarning ikkilanishiga sabab bo'lgan omil shundaki, arab yozuvida “Bobarta” va “Bobirt” so'zlarining yozilishi (rasmul xati) bir xil ko'rinishga ega, farq faqat diakritik belgilarda (harakatlarda) xolos.

Abdulhay Lakanaviy “al-Favoidul bahiya” asarida olimning “Bobartiyy” ekaniga: “Bobartiyy – ikkita “ba” (harfi) fathali... “ro” sukunli... bo'lib, Bag'dod atrofidagi Bobarta qishlog'iga nisbatdir. Shayx Valiyulloh Dehlaviy o'zining “al-

Intiboh” risolasida va Suyutiy “Lubbul lubob”da uning talaffuzini shunday qayd etganlar”, deya dalil keltiradi. Akmaliddin Bobirtiyy haqida so'z yuritib, uning “Bobartiyy” ekanini ta'kidlagan boshqa tabaqot-tarajim mualliflarida ham shunday holatni kuzatish mumkin. Biroq Jaloliddin Suyutiy “Lubbul lubob” asarida Bobirtiyy aynan Bobart qishlog'idan ekani haqida emas, balki Hamaviy ifodalaganidek, Bobart Dujaylga yaqin qishloq ekani borasida so'z yuritgan.

Natijalar va muhokama. Tarixiy-manbashunoslik tahlili bu yondashuvning ism va laqablarning o'xshashligi (tashabuhul asma val alqob) tufayli kelib chiqqan xatolik, olim aslida turk millatiga mansub hududdan ekanini bir necha rad qilib bo'lmas dalillar bilan isbotlaydi.

Birinchidan, Akmaliddin Bobirtiyy zamondoshlari va undan keyingi davrda yashagan Ibn Hajar Asqaloniy, Ibn Tug'riberdi, Ibn Iyos Hanafiy, Taqiyuddin Maqriziy (766–1365/845–1441) va Valiyuddin ibn Iroqiy (762–1362/826–1423) singari ishonchli tarixchilarning barchasi yakdil ovoza da olim ismini “Rumiy” nisbasi bilan birga qo'llagan. Masalan, Ibn Hajar Asqaloniy “Inba'ul g'umr” asarida: “Muhammad ibn Muhammad... Rumiy Bobirtiyy Akmaliddin...”, deya zikr qilgan.

Mamluklar davri tarixchiligidagi “Rumiy” atamasi qat'iy geografik ma'noga ega bo'lib, faqat Kichik Osiyo (Onado'li) hududidan kelganlarga nisbatan ishlatilgan. Agar Bobirtiyy haqiqatan ham Bag'dod yaqinidagi “Bobarta” qishlog'idan bo'lganida edi, unga “Rumiy” emas, balki “Iroqiy” yoki “Bag'dodiy” nisbasi berilgan bo'lardi. Demak, olimning “Rumiy” deb atalishi uning Bag'doddan emas, balki Hamaviy ta'riflagan Arzan Rum (Erzurum) yaqinidagi Bobirt (hozirgi Bayburt) shahridan ekanini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, usmoniy davrining qomusiy olimi Hoji Xalifa o'zining “Sullamul vusul” asarida Bobirtiyyning kelib chiqishini aniqlashtirib, uning “Erzurum (Arzan Rum) yaqinidagi Bobirtidan” ekanini yozadi.

Uchinchidan, olimning millati va ona tili haqidagi qat'iy dalilni tarixchi Ibn Iyos Hanafiy “Bado'i az-zuhur” asarida keltiradi. U Bobirtiyyning Atobak Barquq va Amir Baraka bilan bo'lgan keskin siyosiy bahsini tasvirlab, shunday degan:

“Shayx Akmaliddin hanafiy yerlarni sotish masalasida Atobak Barquq va Amir Baraka bilan turk tilida (bil-lug'ati at-turkiyya) gaplashishga kirishdi. Atobak Barquq, Amir Baraka va shayx Akmaliddin o'rtasidagi gap-so'z shu darajada ko'paydiki, hatto amirlar shayxga nisbatan qo'pol so'zlarni ishlatdilar...”.

Agar olim Bag'dod yaqinidagi arab qishlog'idan bo'lganida, uning ona tili arab tili bo'lar va turk tilida mamluklar davlatining turkiy amirlari bilan bahslashadigan darajada ravon so'zlashishi qiyin kechardi. Onado'lidagi Bayburt aholisi esa azaldan turkiyzabon hisoblanadi.

Agar olim “Bobirt” (kasra bilan) shahridan bo'lsa, nima uchun ba'zi manbalarda uning nisbasi “Bobartiyy” (fatha bilan) shaklida talaffuz qilinadi? Bu savolga arab tili fonetikasi va sarf (morfologiya) ilmi qonuniyatlarini javob beradi. Arab tilshunosligida harakatlarning talaffuz qiyinchiligi (siql) darajasiga ko'ra, “Fatha” (a) eng yengil, “Kasra” (i) esa unga nisbatan og'irroq harakat hisoblanadi. Darhaqiqat, arab tilshunosi Abul Fath Usmon ibn Jinni (322–941/392–1002) o'zining “al-Xasois” asarida:

“Zamma” (u) va “kasra” (i) tovushlari og'ir bo'lgani uchun ularni o'zgartirganlar, “fatha” (a) esa yengil bo'lgani uchun, ko'pincha uni o'z holida qoldirganlar”, deya ta'kidlaydi.

Inson nutq apparati tabiatan yengillikka intiladi. “Fatha”da og'iz shunchaki ochiladi, “Kasra”da esa jag' va til mushaklariga qo'shimcha kuch tushadi. Shu sababli, arab tilida so'zlashuvchilar ko'p qo'llaniladigan nisbalarda “og'ir” harakatni (kasrani) “yengil” harakatga (fathaga) almashtirishga

moyil bo'ladilar. Katta ehtimol bilan, "Bobirtiy" nisbasidagi "kasra" harakati talaffuzdagi yengillik (talfiq) talabi bilan vaqt o'tishi mobaynida "Bobartiy" (fatha) shakliga o'zgarib ketgan bo'lishi mumkin. Lekin bu o'zgarish olimning kelib chiqishi Bobarta (Bag'dod) ekanligini anglatmaydi, balki til hodisasi sifatida baholanishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy, geografik va lingvistik dalillar majmui shuni ko'rsatadiki, Akmaliddin Bobirtiyning nisbasi Bag'doddagi "Bobarta"ga emas, balki Turkiyadagi Bobirt (Bayburt) shahriga tegishlidir. Shuning uchun uning nisbasini "Bobirtiy" (kasra bilan) shaklida talaffuz qilish va yozish ilmiy haqiqatga muvofiqdir.

Akmaliddin Bobirtiyning aniq tavallud sanasini belgilashda tarjima manbalarida turlicha yondashuvlar kuzatiladi. Umar Rizo Kahhola uning tug'ilgan sanasini 710/1310 yil deb ko'rsatgan bo'lsa [1], Ismoil Posho Bag'dodiy bu sanani 712/1312 yil deb qayd etgan [2]. Ibn Hajar Asqaloniy esa olimning 713/1313 yilda dunyoga kelganini ta'kidlaydi [3]. Shuningdek, Mustafo Marog'iy [4] va Xayriddin Zirikliy [5] asarlarida bu sana bir yil keyinga, ya'ni 714/1314 yilga to'g'ri kelishi aytilgan. Boshqa bir guruh muarrixlar – Jaloliddin Suyutiy [6], Abdulhay Laknaviy [7] va Ibn I'mod Hanbaliy [8] olimning tavalludi borasida aniq yilni ko'rsatmasdan, umumiyroq tarzda: "U yetti yuz o'n nechanchi yil (bid'a a'shoro va sab'a mia)da tug'ilgan", degan ma'lumotni keltirganlar. Arab tili grammatikasi qoidalariga ko'ra, "bid'a" (بضع) so'zi 3 dan 9 gacha bo'lgan sonlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Ushbu lingvistik mulohaza yuqoridagi manbalarni o'zaro muvofiqlashtirish imkonini beradi. Ya'ni, "o'n nechanchi" (13-19) iborasi Ibn Hajar, Marog'iy va Zirikliylar tomonidan ko'rsatilgan 713/1313 yoki 714/1314 yillar haqiqatga yaqinroq ekanini tasdiqlaydi.

Akmaliddin Bobirtiyning ilmiy mavqeyi va faoliyati tahlili uning o'z davrining nafaqat yirik olimlaridan biri, balki ijtimoiy-siyosiy hayotda ham sezilarli o'rin tutgan shaxs ekanligini ko'rsatadi. Ibn Qutlubug'o tomonidan "Keyingi davr allomasi, muhaqqiqlarning so'ngisi" [1], deya e'tirof etilgan Bobirtiy, ilm yo'lidagi safarlari davomida Halab va Qohira kabi ilmiy markazlarda Shamsuddin Asbahoniy (674–1276/749–1349), Abu Hayyon Andalusiy (654–1256/745–1344), Abdulhodiy Maqdisiy (705–1305/744–1343), Qivomiddin Kokiy (vaf. 749/1348) hamda Abdulloh Dilosiy (630–1233/721–1321) kabi zabardast ustozlardan tahsil olib, fiqh, hadis, tafsir, arab tili va kalam ilmlarida yuksak darajaga erishgan.

Olimning ilmiy salohiyati va tavoze, zuhd kabi shaxsiy fazilatlarini uni o'z davrining hukmdorlari-yu davlat arboblari nazariga tushirgan. Xususan, Mamluklar sultoni Zohir Barquq (740–801/1340–1399) va nufuzli amir Sayfuddin Shayxun bilan yaqin aloqada bo'lgan. Amir Shayxun uni o'zi qurdirgan

"Shayxuniya" xonaqohiga bosh mudarris etib tayinlagan bo'lsa, Sulton Barquq unga bir necha bor qozilik mansabini taklif qilgan, biroq Bobirtiy har safar bu taklifni rad etib, bor e'tiborini ilm olish va ta'lim berishga qaratgan. Shunga qaramay, Sultonning unga bo'lgan hurmati va do'stona munosabati saqlanib qolgan, hatto olim vafot etganida Sulton janoza namozida shaxsan ishtirok etgan. Bobirtiyning ilmiy shuhrati va "Shayxuniya"dagi faoliyati turli o'lkalardan ko'plab tolibi ilmlarni o'ziga jalb qilgan. Uning qo'l ostida ta'lim olgan shogirdlar keyinchalik islom olamining mashhur namoyandalarga aylangan. Jumladan, kalam va mantiq ilmlarining yirik vakili Sayyid Sharif Jurjoniy (740–1340/816–1413), Usmoniylar davlatining birinchi Shayxulislomi Shamsuddin Muhammad Fanoriy (751–1350/835–1431) va "Ibn Qozi Simavna" nomi bilan tanilgan Badruddin Mahmud ibn Isroil (760–1359/823–1420) kabi olimlar Bobirtiy maktabining tarbiyalanuvchilari hisoblanadi. Bu esa Bobirtiyning nafaqat Mamluklar davlatida, balki butun Islom olamida, xususan, Movarounnahr va Kichik Osiyo ilmiy muhitida ham katta ta'sirga ega bo'lgan ustoz ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa. Akmaliddin Bobirtiyning hayoti va ilmiy merosini kompleks tadqiq etish, uning XIV asr islom tafakkuri tarixida, xususan, Mamluklar davlati ilmiy muhitida Movarounnahr va Onado'li hanafiy-moturidiylik an'analari bilan dunyosi bilan integratsiya qilgan markaziy siymo ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning eng muhim manbashunoslik natijasi olimning nisbasi va kelib chiqishi atrofidagi ko'p asrlik ilmiy chalkashlikka mantiqiy yechim topilganidir. Abdulhay Laknaviy va boshqa ayrim mualliflarning uni Bag'dod yaqinidagi "Bobarta" qishlog'iga nisbat berishi nomlar o'xshashligi tufayli yuzaga kelgan tarixiy yanglishlik ekani aniqlandi. Unga zamondosh bo'lgan muarrixlar tomonidan qo'llanilgan "Rumiyy" nisbasi va olimning turkiy amirlar bilan turk tilida muloqot qilgani haqidagi dalillar, uning asli Onado'li hududidagi Bobirt (Bayburt) shahridan ekanini qat'iy isbotlaydi. Shuningdek, nisbaning "Bobartiy" shaklida mashhur bo'lib ketishi arab tili fonetikasidagi "talfiq" (yengillashtirish) qonuniyatiga ko'ra, talaffuzda og'ir bo'lgan "kasra"ning yengil "fatha"ga almashishi natijasi ekanligi ilmiy asoslandi.

Olimning ijtimoiy-siyosiy portreti uning "ilm va hokimiyat" munosabatlaridagi mustaqil mavqeyini namoyon etadi. Xulosa qilib aytganda, Akmaliddin Bobirtiy o'z davrining shunchaki bir faqih emas, balki aniq dalillarga asoslangan tahqiq uslubi va yuksak ma'naviy maqomi bilan Islom sivilizatsiyasi rivojiga fundamental hissa qo'shgan qomusiy mutafakkirdir.

ADABIYOTLAR

1. Ibn Jinniy. Al-Xasois. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya.
2. Yoqut Hamaviy. Mo'jamul buldon. – Bayrut: Dor sodir, 1977.
3. Akmaliddin Bobirtiy. Ar-Rudud van nuqud sharh muxtasar ibnil Hojib // Doyfulloh ibn Solih tahqiqi. – Ar-Riyod: Maktaba ar-rushd noshirun, 2005.
4. Akmaliddin Bobirtiy. Al-Inoya sharh al-hidoya // Amr ibn Mahrush tahqiqi. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2007.
5. Akmaliddin Bobirtiy. An-Nukatuz zorifa fi tarjih mazhab Abi Hanifa // Hasan Umar Musa'id tahqiqi. – Ar-Riyod: Markaz al-buhus at-tarbaviya, 1997.
6. Ibn Hajar Asqaloniy. Ad-Durarul kamina fi a'yanil miat as-samina // Muhammad Abdulmu'id tahqiqi. – Xaydarobod: Majlis doirat al-ma'orif al-usmoniya, 1993.
7. Ibn Hajar Asqaloniy. Inba'ul g'umr bi-abna'il u'mur // Hasan Xabashiy tahqiqi. – Qohira: al-Majlis al-a'la lish-shu'un al-islamiya, 1969.
8. Ibn Tug'riberdi. An-Nujumuz zohira fi muluk Misr va al-Qohira // tahqiqi. – Qohira: Dor al-kutub al-misriya, 1950.
9. Ibn Tug'riberdi. Al-Manhalus sofiy val mustavfa ba'dal vafiy // Muhammad Muhammad Amin tahqiqi. – Misr: al-Hay'a al-misriya al-a'mma, 1990.
10. Ibn Qutlubug'o. Tojut tarjima // Muhammad Xoyr Ramazon Yusuf tahqiqi. – Damashq: Dor al-qalam, 1992.

11. Jaloliddin Suyutiy. Husnul muhazoro fi tarixi Misr val Qohira // Muhammad Abulfazl Ibrohim tahqiqi. – Bayrut: Dor ihyo al-kutub al-arobiya, 1967.
12. Jaloliddin Suyutiy. Bug‘yatul vu‘at fi tobaqot al-lug‘aviyyin van nuhat // Muhammad Abulfazl Ibrohim tahqiqi. – Soyda: al-Maktaba al-a‘sriya, yili noma‘lum.
13. Ibn Iyos Hanafiy. Al-Muxtar min bada‘i az-zuhur fi vaqo‘i ad-duhur // Muhaqqiqi noma‘lum. – Irbid: ash-Sha‘b nashriyati, 1960.
14. Toshko‘pruzoda. Miftahus sa‘ada va misbahus siyada fi mavzu‘at al-ulum // Muhaqqiqi noma‘lum. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1985.
15. Hoji Xalifa. Kashfuz zunun a‘n asamiy al-kutub val funun. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1992.
16. Hoji Xalifa. Sullamul vusul ila tobaqot al-fuhul // Mahmud Abdulqodir Arnaut tahqiqi. – Istanbul: IRCICA, 2010.
17. Ibn I‘mod Hanbaliy. Shazarotuz zahab fi axbar man zahab // Mahmud Arnaut tahqiqi. – Damashq: Dor ibn Kasir, 1986.